

*О.І. Пилипенко,
канд. пед. наук*

*О.І. Пулюпенко,
Candidate of Pedagog. Sci.*

КОМПЕТЕНТНІСТЬ ПРИ ЗАТРИМАННІ НЕПОВНОЛІТНІХ ПРАВООХОРОННИМИ ОРГАНАМИ

Abstract. The article is devoted to both the problem of the prevention of conflicts and the conditions for a worth-while way out of conflicts with law-enforcement bodies due to the comprehension of rights and duties by both sides. The objective and subjective situations of a conflict and the problems of interaction in such situations are defined. The author recommends the rules of behaviour in the relations with law-enforcement bodies, develops a model of assertive behaviour, and analyzes the role of parents and representatives of social services as defenders of rights of arrested juveniles.

Стаття присвячена проблемі попередження та умовам гідного виходу з конфліктів з правоохоронними органами через обізнаність з правами та обов'язками обох сторін. Визначаються об'єктивні та суб'єктивні ситуації конфлікту, проблеми взаємодії в них. Рекомендуються правила поведінки у стосунках з правоохоронними органами. Визначається модель асертивної поведінки, роль батьків і представників соціальних служб як захисників прав затриманого неповнолітнього.

Ключові слова: конфлікт, адміністративне затримання, правові обставини, права людини, асертивна поведінка, правила поведінки під час затримання, представники прав затриманого.

У доповіді в.о. Міністра внутрішніх справ України на колегії МВС України 10.07.2007 р., було зазначено, що з початку року порушено 196 кримінальних справ проти працівників міліції у зв'язку із допущеними ними порушеннями. Серед порушених кримінальних справ кожна четверта – за фактом порушення конституційних прав громадян. Однією з форм порушення конституційних прав людини щодо стосунків з владою є безпідставне звинувачення, необґрунтоване затримання та недотримання при цьому прав затриманого.

Конфлікт з правоохоронними органами під час затримання з правової точки зору розглядається як спротив владі та особам, що знаходяться на державній службі або виконують правоохоронні функції. У сукупності видів вони можуть розглядатись як суб'єктивне ставлення до об'єктивних норм, які згідно із Законом України "Про міліцію" дозволяють у такий спосіб здійснювати соціальний контроль. Конфлікт з такої точки зору відображає протиріччя у домаганнях різних сторін дотримання своїх прав; певний механізм пошуку взаємодій між владою та громадянами;

самоутвердження осіб різних повноважень і статусів. У самій природі правових конфліктів містяться проблеми, які досліджувались такими відомими науковцями, як О. Бандурко, А. Гірник, В. Друзь, А. Ішмуратов, М. Пірен та ін. Втім у суспільній практиці залишається складним питання попередження таких конфліктів у специфічних ситуаціях. Зокрема, такою специфікою може бути поведінка при затриманні неповнолітніх правоохоронцями.

Мета статті: висвітлити умови попередження негативного розвитку подій при затриманні неповнолітніх правоохоронними органами.

Завдання:

- визначити в пілотному проекті конфліктогенні соціально-правові ситуації;
- визначити особливості компетентної поведінки сторін конфлікту;
- запропонувати модель компетентної поведінки у разі затримання неповнолітніх правоохоронними органами.

Правозмістовні ситуації, які призводять до конфлікту з правоохоронними органами, мають різну природу. До об'єктивних ситуацій можна віднести ті, що пов'язані з порушенням права затриманого незалежно від ситуації, обставин, ставлення до затриманого. Вони значною мірою регулюються законодавством. Суб'єктивні ж пов'язані безпосередньо з поведінкою під час затримання і розглядаються в контексті взаємодій, характеру спілкування, типу конфлікту. Ширший діапазон психічних чинників конфлікту впливає на особливість протікання та наслідки затримання. Суб'єктивізм впливає з очікувань правоохоронців на правослухнянню поведінку під час затримання, а з боку затриманого – на повагу до його особистості. Протиріччя, які закладені в характері сприйняття ситуації іншою стороною, призводять до особливих станів з усіма складовими суб'єктивізації конфлікту.

Психолог Дж. Роттер, досліджуючи поведінку в специфічних ситуаціях, вивів формулу потенціалу поведінки на основі двох перемінних – очікування та цінності підкріплення [4]. Стереотипи упередженості, неприязні сторін мають підкріплення в очікуваннях у статусі визнання, захисту, залежності, домінування, незалежності, які по-різному сприймаються сторонами. Нерідко це приводить до розхитування поведінки за межі правових норм. Причиною інциденту може стати будь-яка активна чи пасивна позиція обох сторін. *З боку затриманого* – це відмова виконувати законні вимоги, зокрема: відмова назвати своє ім'я, адресу, суперечка, образа, спротив представникам влади; спроба втечі з місця затримання тощо. Така поведінка може бути обумовлена низкою причин, вияви яких мають певну закономірність. Наприклад, для затриманого особливе значення має обставина перебування в групі під час затримання: під час затримання при свідках з референтної групи затримані частіше виявляють демонстративні риси, ніж при затриманні групою правоохоронців наодинці. Важливим також є сприйняття ситуації затримання або очікування наслідків затримання, виходячи з попереднього досвіду. *З боку правоохоронця* – це агресивність, небажання виконати законні вимоги затриманого: представитись, назвати посаду, прізвище, вживання ненормативної лексики тощо. Ситуації, які розглядаються як порушення прав затриманого, також мають певну природу. Перш за все таким побудником є усвідомлення сторонами порушення своїх прав. З боку

молоді порушенням прав розглядається вже сам факт зупинки (затримання), молоді людини представниками правоохоронних органів як підозрюваної. Суб'єктивність присутня і в ставленні правоохоронних органів, які вважають, що молодь сприймає їх тільки з негативної сторони. Отже на характер подальшої поведінки впливають сприйняття ситуації затримання і очікування наслідків та власний досвід сторін.

Цілком зрозуміло, що активною стороною виступають правоохоронці, які відповідно до законів, постанов, положень і посадових інструкцій мають здійснювати правоохоронну діяльність. Але як саме оцінює досвід спілкування з правоохоронцями сучасна молодь? Для визначення підходів до розкриття цієї проблеми було проведено спеціальне дослідження – опитування, методом бесіди та застосування прийому “демократії із заплющеними очима”, в якому взяли участь 93 студенти, що навчаються за різними спеціальностями віком від 17 до 23 років.

Суть прийому “демократії із заплющеними очима” полягає в тому, що відповіді на запитання респонденти закривають і своє ставлення “згоден” виражають підняттям руки.

Тематичне опитування стосувалося таких питань: Чи були Ви в ролі зупинених, затриманих; свідками таких випадків; Вам розповідали знайомі?; Які ситуації Ви можете пригадати?; Наскільки вразливі Ви були щодо порушення честі та гідності, права на недоторканність особи?

У процесі опитування за методом “демократії із заплющеними очима” 13% визначили, що вони безпосередньо були зупиненими та затриманими; 29% були свідками таких випадків; 51% чули про такі випадків зі слів близьких та знайомих; 7% не відповіли на запитання. Уточнення проводилося методом бесіди, у процесі якої визначалися найбільш характерні ситуації, які можуть призвести до конфлікту: безпідставне приставання та проведення особистого огляду; затримання внаслідок відсутності документів, що засвідчують особу; затримання за підозрою у спіянніні за відсутності ознак; використання ненормативної лексики; втручання в особисте життя на вулицях, в скверах, в парках, дворах, під'їздах без відповідних на те підстав.

Протиправні дії співробітників правоохоронних органів у викладених вище ситуаціях кваліфікуються як перевищення службових повноважень тільки в разі правомірної, неконфліктної поведінки неповнолітнього. Якщо виникає спротив, суперечка, то такі дії підпадають під статті діючого законодавства в залежності від їх суб'єктивної оцінки відповідною стороною.

На думку студентів, така поведінка є: проявами тоталітаризму, наслідком перевищенням службових повноважень; недосконалістю законодавства; неповаги до особистості; “правового беззаконня”; загострення психічних станів; відсутності навичок вирішувати конфлікти; відсутності в обох сторін конфлікту досвіду толерантної поведінки у правових ситуаціях тощо. Результати опитування зазначають наявність проблеми та подальшої доцільності розробки цієї теми.

Проблема здійснення правопорушень неповнолітніми сьогодні має більш глибинний характер, ніж у період доінформаційного суспільства, коли були розроблені основні концепції делінквентності. Інформаційне суспільство створило нові умови

усвідомлення своєї самості неповнолітніми. До таких умов слід віднести, передусім, чинники віртуального сприйняття взаємодії, що демонструють комп'ютерні ігри. Залежності викликають стани, які відокремлюють уявне від реального, а отже відділюють і від реальної оцінки ситуації. Разом з тим, значимим чинником залишається характер типової взаємодії з реальним світом. Наприклад, контролюючий характер виховання виявляється в широкому діапазоні ситуацій: від соціалізуючих до деструктивних. Відтак конфлікт виступає способом розв'язання протиріч у цінностях [3]. Особливо яскраво такі конфлікти демонструють соціальні групи, які виступають акторами на правовому полі. В основі конфліктів є не тільки різні уявлення про цінності, але й різні уявлення про їх відстоювання.

Можемо припустити, якщо для молодого покоління категорія цінностей ширша, ніж існуюче правове та моральне поле старшого покоління, тоді як для органи охорони порядку вона вужча, ніж права громадян. З іншого боку, об'єктивний характер затримання відображає суб'єктивну потребу домінування та демонстрацію влади з боку уповноважених осіб, які перебувають у полоні стереотипів щодо владних повноважень. У певному сенсі неповнолітні стають мішенями-цільми для досягнення упевненості у дієвості правових норм, а дії правоохоронних органів виступають моніторингом ставлення до влади. У принципі кожна держава тією чи іншою мірою не може позбавитися від таких спокус.

Непримиренною стороною, яка бажає демонструвати владу, виступає дорослий, старший, сильніший. Очікування "соціально слабких" налаштовує їх у життєвих обставинах очікувати насильницького характеру взаємодії. Подані вище дослідження, незважаючи на їх пілотний характер, показово демонструють негативне ставлення до самої ситуації затримання. Хоча практика соціального контролю за криміногенною системою передбачає виконання міліцією відповідних правоохоронних функцій шляхом застосування права на з'ясування, у тому числі – і затримання неповнолітніх. Так, згідно з п. 2 ст. 11 "Права міліції" Закону України "Про міліцію" правоохоронцям надається право перевіряти у громадян у разі підозри у вчиненні правопорушень документи, які засвідчують їхню особу, а також інші документи, необхідні для з'ясування питання щодо дотримання правил, нагляд і контроль за якими покладено на міліцію. Адміністративна відповідальність за правопорушення, передбачені Кодексом України про адміністративні правопорушення, настає, якщо ці порушення за своїм характером не тягнуть за собою, відповідно до закону, кримінальної відповідальності. Також треба знати, що якщо особа на момент вчинення адміністративного правопорушення має вік від 16 до 18 років, то згідно зі ст. 12 Кодексу України про адміністративні правопорушення, вона може бути притягнута до особливого виду адміністративної відповідальності: публічно або в іншій формі попросити вибачення в потерпілого; бути переданою під нагляд батькам або особам, які їх замінюють, педагогічному або трудовому колективу, а також окремим громадянам тощо [3].

Адміністративне затримання, згідно зі ст. 260 Кодексу України про адміністративні правопорушення, здійснюється для припинення адміністративних правопорушень, коли вичерпано інші заходи впливу.

Якщо молода людина затримана за очевидне порушення, то при розгляді справи в адміністративному процесі важливе місце відіграють докази. Доказами у справах про адміністративні правопорушення є будь-які фактичні дані, на основі яких встановлюється наявність чи відсутність адміністративного правопорушення, винність особи в його вчиненні та інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи. У переважній більшості докази описуються у протоколі про адміністративне правопорушення, а також інших документах. Згідно зі ст. 256 Кодексу України про адміністративні правопорушення у протоколі про адміністративне правопорушення зазначаються: дата і місце його складення, посада, прізвище, ім'я, по батькові особи, яка склала протокол; відомості про особу порушника; місце, час вчинення і суть адміністративного правопорушення; нормативний акт, який передбачає відповідальність за дане правопорушення; прізвища, адреси свідків і потерпілих, якщо вони є; пояснення порушника; інші відомості, необхідні для вирішення справи. Протокол підписується посадовою особою, яка його склала, і затриманим. Якщо правопорушенням заподіяно матеріальну шкоду, про це також зазначається в протоколі. У разі відмови особи, яка вчинила правопорушення, від підписання протоколу, у ньому робиться запис про це. Особа, яка вчинила правопорушення, має право подати пояснення і зауваження щодо змісту протоколу, які додаються до протоколу, а також викласти мотиви своєї відмови від його підписання. При складенні протоколу порушникові роз'яснюються його права і обов'язки, передбачені ст. 268 Кодексу України про адміністративні правопорушення, про що робиться відмітка в протоколі.

На нашу думку, плідним напрямком дослідження у цій галузі є розгляд обох сторін з позицій громадянськості. Громадянськість це те, що об'єднує ці групи. З позицій громадянських цінностей конфліктність ситуацій соціального контролю обумовлена складнощами становлення сучасного суспільства, процес демократизації якого відбувається у конфлікті з тоталітарними моделями в різноманітних сферах соціального життя [4].

З метою попередження поглиблення проблеми міжнародне співтовариство в особі ООН визначило в ряді документів принципи і правила відстоювання прав неповнолітнього в різних обставинах життєдіяльності. Зокрема, Декларація прав дитини, Конвенція про права дитини, Всесвітня декларація про забезпечення виживання, захисту і розвитку дітей, Мінімальні стандарти, які стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила), застерігають, що неповнолітні можуть бути об'єктом зловживань влади. У зв'язку із цим, – наприклад, згідно з п. 10.1 Пекінських правил визначена норма: у разі затримання неповнолітнього його батьки або особи, що його опікають, ставляться до відома про затримання в якомога найкоротші строки. Згідно з п. 10.2 суддя або інша компетентна посадова особа повинна негайно розглянути питання про звільнення. Пункт 10.3 вимагає поважати правовий статус неповнолітнього, сприяти його благополуччю та уникати заподіяння шкоди. Це обумовлено і низкою інших міжнародних документів, де передбачені ситуації, у яких можуть бути порушені права людини. На забезпечення цих прав націлені Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй,

які стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх. Відповідно до них у розд. І (ст. 22) зазначено:

а) неповнолітнім є дитина або молода людина, які в межах існуючої правової системи можуть бути притягнені за правопорушення до відповідальності в такій формі, яка відмінна від форми відповідальності, що застосовується до дорослого;

б) правопорушенням є будь-який вчинок (дія або бездіяльність) відповідно до закону в межах існуючої правової системи;

в) неповнолітнім правопорушником є дитина або молода людина, яка підозрюється в скоєнні правопорушення або, як встановлено, здійснила його. Правоохоронцям забороняється в будь-якій формі вдаватися до насилля щодо неповнолітніх; міліція не має права ставити питання та вимагати від неповнолітнього відповіді без присутності його законних представників: батьків, осіб, які їх замінюють, а у випадках, визначених законом, також і фахівців (адвокат, педагог, лікар, соціальний працівник); неповнолітнього мають право затримати тільки на три години для з'ясування його особи (відлік часу починається з моменту складання протоколу про адміністративне затримання; затриманий має право на ознайомлення із змістом протоколу та внесення своїх зауважень до нього; неповнолітнього не мають права тримати в камері попереднього затримання (КПЗ) разом з дорослими; затриманий має право на медичну допомогу, якщо вона необхідна.

Для попередження конфліктів, крім знання своїх громадянських прав, важливо вміти їх певним чином відстоювати. Сукупність поведінкових рис, що забезпечують попередження конфліктів, умови позитивного його розв'язання, а в цілому орієнтування в складних соціальних ситуаціях, пов'язують з поняттям асертивності. Під асертивністю (від англ. assert – відстоювати свої права; захищати; утверджувати) розуміють знання про свої права та особливий стиль спілкування, поведінки щодо їх відстоювання. У загальному вона означає прийняття відповідальності за своє життя, почуття, вчинки [2]. При цьому, асертивна поведінка є відображенням сукупної цінності прав, які базуються на дієвих знаннях, що може бути визначено в поняттях соціальної та правової компетенції та компетентності в конкретних ситуаціях розв'язання проблеми. В сукупності ознак в ній закладені ідеї громадянської компетенції [5].

Коли в ситуації затримання неповнолітній демонструє свою компетентність, він усвідомлює своє право на роз'яснення своїх прав працівником міліції, він має вимагати пояснення, за що затриманий. Він може вимагати повідомити про затримання батькам або особам, що їх замінюють. Він має можливість захищати себе та користуватися допомогою захисника; згоджуватись на допит тільки в присутності законних представників; не давати показання проти себе тощо.

Конфліктна взаємодія нерідко пов'язана також з різницею сприйняття ситуації, особливостями сфери емоцій та незнанням або розбіжностями у трактуванні обопільних прав та обов'язків [1]. Ситуація затримання загострює психічні стани обох сторін. Конфлікт може бути поглиблено тим, що, як правило, правоохоронці, висувають вимоги у владній, інколи брутальній формі. При цьому, якщо відповідь на таку агресивність прямо проковує конфлікт, то намагання представити подію через

“акторськість” може викликати роздратування та задати подальший тон спілкуванню. Якщо затриманий виглядає перелякано, приречено, виявляє пасивність, то це також може налаштувати на агресію, оскільки психологічна слабкість і приреченість може викликати в деяких правоохоронців спокусу примусити неповнолітнього до самообмови. Обов'язком правоохоронців під час затримання людини є представлення (ім'я, звання, посада); пояснення мети затримання; дотримання прав затриманого.

Під час затримання можуть виникати інциденти, обумовлені особливими обставинами. Наприклад, якщо співробітник міліції перебуває в стані алкогольного сп'яніння або агресії. У такому разі неповнолітнім слід дотримуватись таких рекомендацій:

- вести себя підкреслено чемно, не давати жодної підстави для провокування; чітко давати відповіді та ставити запитання;
- не вступати у суперечку, не налаштувати його проти себе;
- не намагись надавати невірну інформацію, придумувати події, повідомляти про те, у чому не впевнені;
- не суперечити, але ніяким чином не піддаватися незаконним вимогам;
- попередити про свій статус: неповнолітній, маєте інвалідність, хворобу серця, астму або іншу хворобу, яка може загостритись;
- підкоритися, але попередити, що незаконні дії будуть оскаржені;
- ні в якому разі не намагайтесь втекти, вирватися, а тим більше заподіяти шкоду правоохоронцю.

Згідно зі ст. 12 Закону України “Про міліцію” правоохоронці не мають права застосовувати фізичну силу, вогнепальну зброю чи спеціальні засоби (гумові кийки, сльозогінний газ, наручники) тільки до жінок з ознаками вагітності, осіб похилого віку або з вираженими ознаками інвалідності та малолітніх, крім випадків вчинення ними групового нападу, що загрожує життю і здоров'ю людей, працівникам міліції. Але застосування жорстких дій щодо неповнолітнього при спробі до втечі може бути пояснено працівниками міліції “незнанням”, що мали справу з неповнолітнім. Дії неповнолітнього можуть бути класифіковані як спротив міліції і підпасти під ознаку злочину.

У разі впевності у відсутності провини затриманий неповнолітній виявленням асертивної поведінки може з більшою вірогідністю очікувати позитивного підкріплення у формі правомірної поведінки у відповідь. Асертивна поведінка дає можливість попередити виникнення конфлікту, утвердити здатність обох сторін продемонструвати розуміння своїх прав і обов'язків відповідно до правових та моральних норм громадянського суспільства. Модель компетентної поведінки сторін у разі затримання неповнолітніх правоохоронними органами базується на таких складових:

Затримані	Правоохоронці
Потенціал асертивної поведінки затриманого неповнолітнього	Потенціал асертивної поведінки правоохоронця
Стимування агресивності чи пасивності	Стимування упередженості
Усвідомлене відстоювання своїх прав	Усвідомлене виконання своїх обов'язків
Виконання вимог зі збереженням гідності	Етико-професійне намагання виконувати свої обов'язки
Демонстрація поваги до законів та їх охоронців	Забезпечення справедливості закону
Збереження самоповаги громадянина	Демонстрація достоїнства влади

Зрозуміло, представлена модель тільки ілюструє бажаний потенціал позитивної взаємодії. Але формування асертивної поведінки в обох сторін є завданням громадянської освіти та виховання у сфері підготовки неповнолітнього до життя і навчання правоохоронців професійному виконанню громадянських та фахових обов'язків.

Утім, очевидна актуальність цієї проблеми робить особливо значимими дослідження в галузі громадянської компетентності відстоювання прав при взаємодії громадян з правоохоронними органами. Запропонована модель асертивної поведінки, розробка та напрацювання матеріалу в галузі ювенального законодавства, практичних рекомендацій в правоохоронній сфері на принципах громадянських прав має перспективи в подальших дослідженнях.

-
1. Бандурко А.М., Друзь В.А. Конфликтологія: Учеб. посіб. для вузов. – Х.: Ун-т внутр. дел, 1997. – 352 с.
 2. Бишон С. Тренинг асертивности. – СПб.: Питер, 2001. – 208 с.
 3. Ишмуратов А.Т. Конфликт і згода: основні когнітивні теорії конфліктів. К.: Наук. думка, 1996. – 189 с.
 4. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. – СПб.: Птер, 2007. – 607 с.
 5. Puchon D.C. Key Competencies for a Successful Life and Well-Fanctioning Society. – OECD: Hogrefe & Huber Publishers. 2003. – P. 4–5.
 6. <http://mvsinfo.gov.ua/>